DRAŽEN ŽIVIĆ – IVO TURK

DEMOGRAFSKE POSLJEDICE DRUGOGA SVJETSKOG RATA I PORAĆA U LICI

Dražen Živić
Institut društvenih znanosti
Ivo Pilar – Područni centar Vukovar
204. vukovarske brigade 6, p.p. 58
HR 32000 Vukovar
drazen.zivic@pilar.hr
Ivo Turk
Institut društvenih znanosti
Ivo Pilar
Marulićev trg 19, p.p. 277
HR 10001 Zagreb
ivo.turk@pilar.hr

UDK: 314(497.5 Lika)"19"
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2014-12-10

Na temelju popisne statistike i primjenom odgovarajućih matematičkih metoda, u ovom su prilogu procijenjeni ukupni demografski gubitci Like (bivše općine: Donji Lapac, Gračac, Gospić, Otočac i Titova Korenica) u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju. Komparacijom rezultata popisa stanovništva iz 1931. i 1948. sažeto su prikazane najvažnije i najveće agregatne i strukturne demografske posljedice rata. Tako su ukupni demografski ratni gubitci procijenjeni na približno 41.000 osoba, utvrđena je ukupna depopulacija od gotovo 27%, ustanovljen je pad gustoće napučenosti i približavanje Like subekumenskim obilježjima naseljenosti te je zapaženo bitno narušavanje dobnog i spolnog sastava stanovništva, naročito piramide starosti, koja pokazuje značajna udubljenja u najvitalnijim i radno najsposobnijim dobnim skupinama, ponajviše muškog, ali i ženskog stanovništva. S obzirom na to da je Lika i prije Drugoga svjetskog rata pokazivala karakteristike depopulacijskog prostora, ratni demografski gubitci nisu jedini razlog nastavka ukupne depopulacije, ali je ona u velikoj mjeri progredirana zahvaljujući upravo njima. Rezultati popisa iz 1948. su na strani demografske "pasive" obuhvatili i poslijeratnu emigraciju u ravničarska područja Vojvodine i istočne Hrvatske potaknutu drugom velikom agrarnom reformom, ali i na strani demografske "aktive" povećanu rodnost tijekom prvih godina poslijeratnog "baby boom" razdoblja.

Ključne riječi: Lika, Drugi svjetski rat, demografski gubitci, demografske posljedice rata, depopulacija

Umjesto uvoda

Premda je od završetka Drugoga svjetskog rata proteklo sedam desetljeća, još uvijek se ne smanjuje, barem ne u Hrvatskoj, interes znanstvenika, istraživača, pa i najšire javnosti za događaje, aktere i posljedice tog sukoba. Brojni, različiti i dalekosežni učinci Drugoga svjetskoga rata zahtijevaju interdisciplinarni i multidisciplinarni istraživački pristup, pri čemu ipak u analizama dominiraju povijesno-politički, društveni, ekonomski i demografski aspekti i polazišta. Dakako, najteže ratne posljedice ogledaju se u gubitcima života i drugim demografskim učincima koji i desetljećima nakon njegova okončanja, uslijed odgođenog utjecaja nekih ratnih posljedica (napose visoke smrtnosti i redukcije nataliteta) determiniraju populacijske procese, trendove i strukture. Naime, ratovi se kao eksterni čimbenici u demografskoj teoriji drže jednim od ključnih činitelja depopulacijskih procesa u svim relevantnim dinamičko-strukturnim sastavnicama kretanja i razvoja stanovništva prostora zahvaćenog ratnim sukobom, pa su bitan faktor demografske regresije.[1] Prvi i, osobito, Drugi svjetski rat kao globalni ratni sukobi izazvali su duboke demografske poremećaje u velikom broju država u svijetu, naročito u Europi, a među njima se, nažalost, našla i Hrvatska, ionako do tada već populacijski "nagrizena" drugim remetilačkim odrednicama demografskog razvoja, napose brojnom i kontinuiranom emigracijom te sve izraženijim denatalitetnim konceptom u reprodukciji.

Oba ratna sukoba su došla u vrijeme kada se Hrvatska nalazila u ranoj i centralnoj podetapi etape demografske tranzicije[2], tako da ona nije uspjela do kraja "kapitalizirati" za te podetape uobičajene visoke stope prirodnoga prirasta, jer je očekivano smanjenje (tranzicija) smrtnosti u dva navrata bilo zaustavljeno

[1] Detaljnije vidjeti u: I. NEJAŠMIĆ, 1991.

[2] Teorija demografske tranzicije objašnjava kretanje i razvoj stanovništva u međuovisnosti s društvenim i gospodarskim razvojem Pojednostavljeno rečeno, ona podrazumijeva troetapni prijelaz (tranziciju) visokih stopa nataliteta i mortaliteta (niski prirodni prirast) koje karakteriziraju primarna ili predtranzicijska društva, na niske stope nataliteta i mortaliteta (niski prirodni prirast), koji su karakteristični za suvremena, postindustrijska i posttranzicijska društva. Prijelaz se odvija u središnjoj etapi nazvanoj – etapa demografske tranzicije, koja ima tri podetape – ranu, centralnu i kasnu. Tranzicija uobičajeno počinje snažnim smanjivanjem mortaliteta, stope nataliteta su još uvijek visoke, pa je visok i prirodni prirast što omogućava snažan porast broja stanovnika. U centralnoj i naročito kasnoj podetapi dolazi do ubrzane tranzicije nataliteta, mortalitet je na postojanoj niskoj razini, što generira pad prirodnoga prirasta, koji u posttranzicijskoj etapi može poprimiti i negativan trend (prirodna depopulacija). Detaljnije o karakteristikama i odrednicama razvoja stanovništva Hrvatske u sklopu teorije demografske tranzicije vidjeti u: J. GELO – A. AKRAP – I. ČIPIN, 2005; I. NEJAŠMIĆ, 1991, 2008; A. WERTHEIMER-BALETIĆ, 1999.

izrazito visokim ratnim mortalitetom. Istodobno, ratovima izazvano "depresiranje" nataliteta nije osiguralo kontinuirano visoku rodnost, koja je, pak, u dva navrata bitno reducirana. Tijekom prve polovice 20. stoljeća Hrvatska je u najvažnijoj etapi svojega demografskog razvoja bila zahvaćena neregularnim populacijskim kretanjima koja su se nalazila u korijenu ukupne i prirodne depopulacije te demografskog starenja kao globalnih depopulacijskih procesa u Hrvatskoj danas.[3]

Ratnim posljedicama još su pogođenija bila ona područja Hrvatske koja su i prije ratnih sukoba bila zahvaćena nepovoljnim demografskim procesima, jer su demografski gubitci, zapravo, došli kao "točka na i" produbljenju depopulacije i demografskog "siromaštva".[4] Jedno od takvih područja jest i Lika, koju je i prije Drugoga svjetskog rata karakterizirala ukupna depopulacija, tj. međupopisno smanjenje ukupnoga broja stanovnika. Naime, vrhunac svoje naseljenosti Lika je ostvarila još 1900., kada je popisom tvrđeno da je u njoj živjelo 193.470 stanovnika. U odnosu na 1857., kada je u Hrvatskoj održan prvi moderan popis stanovništva (popisano cjelokupno stanovništvo i poznat kritični vremenski trenutak popisa), do početka 20. stoljeća stanovništvo Like poraslo je za petinu (demografski porast Hrvatske u istom je razdoblju iznosio 44,9%). No, nakon 1900. stanovništvo Like se nalazi u kontinuiranoj i progredirajućoj demografskoj regresiji. Do 1931. (posljednje godine u kojoj je prije Drugoga svjetskog rata održan popis stanovništva), ukupan broj stanovnika u Lici je smanjen za 7,0%; apsolutno za 13.455 osoba. To znači da je u razdoblju 1857. – 1931. stanovništvo Like zabilježilo demografski porast od svega 12,3%. Za usporedbu, stopa porasta ukupnog broja stanovnika Hrvatske iznosila je 73,5%.

---

[3] U Hrvatskoj je od prvoga modernog popisa stanovništva iz 1857. do posljednjega (2011.), održano ukupno 16 popisa. Od 15 međupopisnih razdoblja, pad stanovništva Hrvatska je imala samo u četiri perioda. Opći povijesno-politički i društveni okvir u njima bitno je bio determiniran ratnim sukobima. Tako je između 1910. i 1921. (dominantan utjecaj Prvoga svjetskog rata) stopa ukupne depopulacije u Hrvatskoj iznosila -0,5%, između 1931. i 1948. (dominantan utjecaj Drugoga svjetskog rata) stopa ukupne depopulacije je iznosila -0,1% te između 1991. i 2001. (dominantan utjecaj srbijanske oružane agresije) stopa ukupne depopulacije je iznosila -7,2% (na bazi ukupnog stanovništva), odnosno, -6,6% (na bazi prisutnog stanovništva). Jedino međupopisna promjena ukupnoga broja stanovnika Hrvatske između 2001. i 2011. (-3,4%) nije primarno određena demografskim ratnim posljedicama, premda su neki negativni učinci Hrvatskoga domovinskog rata još uvijek prisutni u njezinoj demografskoj slici.

[4] I. Nejašmić navodi da je "rat u nekim svojim elementima (mobilizacija i poginuli na fronti) podjednako pogodio sve krajeve Hrvatske. No, to ne znači da direktni ratni gubitci, pa bili i ravnomjerno distribuirani, nisu imali različite učinke na teritoriju Hrvatske. Sa sigurnošću možemo reći da je ratni gubitak izazvao teže posljedice u krajevima koji su već u mirnodopskom razdoblju bili jače pogođeni depopulacijom (npr. Gorska Hrvatska), nego u onima koji su imali stabilnije demografske prilike“ (I. NEJAŠMIĆ, 1991, 136).

Tradicionalno gospodarstvo bilo je osnova gospodarskog razvoja Like do Drugoga svjetskog rata. Temeljno je obilježje tog razdoblja bila velika agrarna prenaseljenost i njome uzrokovano iseljavanje prekobrojnog stanovništva. Problemska obilježja potkrepljuje podatak da je 1931. utvrđen višak od 60.965 poljoprivrednika, odnosno 38,6% od ukupnog broja poljoprivrednih stanovnika regije.[5] Nesklad između broja stanovnika i nosivosti prostora u uvjetima tradicionalnog gospodarstva uzrokovao je trajno iseljavanje prekobrojnog stanovništva. Unatoč znatnim demografskim gubitcima u Drugome svjetskom ratu, iseljavanje se nesmanjenim intenzitetom nastavilo i u poratnom razdoblju.

Ukupna depopulacija koja se u Lici pojavila četiri desetljeća prije Drugoga svjetskog rata (razlozi: agrarna prenapučenost, emigracija, demografski gubitci u Prvom svjetskom ratu, bolesti, visok mortalitet dojenčadi i slično), zasigurno nije mogla biti povoljnim demografskim okvirom koji bi mogao eventualno ublažiti nepovoljne demografske ratne posljedice Drugoga svjetskog rata; pače, one su samo ubrzale demografski regres izazvan ratnim gubitcima i Liku, u demografskom smislu, "vratile" najmanje stotinu godina unatrag.

Treba, međutim, naglasiti da bi Lika, da i nije bilo Drugoga svjetskog rata, sredinom 20. stoljeća imala manje stanovnika nego krajem 19. stoljeća.

Predmet istraživanja u ovom prilogu su, dakle, demografski gubitci i posljedice Drugoga svjetskog rata i poraća na prostoru Like. Na temelju relevantne statističko-demografske dokumentacije, prije svega rezultata popisa stanovništva 1931. i 1948., želimo procijeniti veličinu ukupnih demografskih ratnih gubitaka te prikazati najvažnije demografske posljedice rata u domeni kretanja broja stanovnika, gustoće naseljenosti i razmještaja stanovništva te sastava stanovništva po spolu i dobi. Držimo da se i na temelju parcijalnih statističko-demografskih indikatora mogu vrjednovati dalekosežni negativni populacijski učinci Drugoga svjetskog rata na ličkom prostoru.

Prostorni okvir istraživanja

U ovom se istraživanju, zbog usporedivosti rezultata popisa stanovništva, pod Likom podrazumijeva prostor pet bivših općina: Otočac, Donji Lapac, Titova Korenica, Gospić i Gračac, ukupne površine 5.563 četvorna kilometra što predstavlja 9,8% ukupne kopnene površine Republike Hrvatske. Tako definiran prostor Like danas je svojim najvećim dijelom u administrativnom smislu obuhvaćen Ličko-senjskom županijom te zahvaća i najveći dio prostora definiranog historijsko-geografskim pojmom Like.

[5] Detaljnije vidjeti u: R. BIČANIĆ, 1940; D. PEJNOVIĆ, 1996, 2005.

Rijetka naseljenost ovog kraja determinirana je fizičko-geografskim (uglavnom reljefnim), društveno-gospodarskim i historijsko-geografskim čimbenicima. Prema posljednjem prijeratnom popisu stanovništva iz 1931., u Lici je živjelo ukupno 180.015 stanovnika (4,8% tadašnjeg stanovništva Hrvatske), pa je opća relativna gustoća naseljenosti od 32,36 st./km² ukazivala na ispodprosječnu naseljenost u odnosu na cjelinu hrvatskoga prostora (66,94 st./km²).

Metodologija istraživanja demografskih ratnih gubitaka

S obzirom na to da su ratovi, zbog svojih dugoročno nepovoljnih demografskih učinaka, bitna odrednica depopulacijskih procesa u ukupnom, prirodnom i mehaničkom (migracije) kretanju stanovništva te da su važan činitelj poremećaja u demografskim strukturama, napose strukturama prema spolu i dobi, već su niz desetljeća iznimno značajno problemsko područje demografske znanosti, ali i drugih znanstvenih disciplina, napose historiografije. Demografi, povjesničari, ekonomisti, sociolozi, antropolozi i drugi, toj su problematici unatrag nekoliko desetljeća u svijetu posvećivali primjerenu pozornost. Je li tako bilo i u Hrvatskoj, odnosno, u bivšoj Jugoslaviji, sasvim je drugo pitanje. To, međutim, premašuje okvir ovoga rada te u popisu literature donosimo najvažnije studije kojima su predmet istraživanja bili demografski gubitci Hrvatske (i bivše Jugoslavije) u Drugom svjetskom ratu.[6] Na ovom mjestu želimo tek upozoriti na činjenicu da je problematika istraživanja demografskih gubitaka u cijeloj bivšoj Jugoslaviji bila pod posebnom pažnjom tadašnjih političkih struktura, tako da su se tek rijetki odvažili ih znanstveno istraživati. Zbog "vanjskih", tj. neznanstvenih uvjeta, jugoslavenski i hrvatski demografi nisu uspjeli do kraja istražiti veličinu i strukture demografskih ratnih gubitaka. To ne znači da pokušaja nije bilo, čak i onih vrijednih naše pažnje, ali cjeloviti i objektivni odgovori na brojna pitanja još uvijek nisu dani.[7]

Kao u svim znanstvenim istraživanjima, tako i u istraživanjima demografskih ratnih gubitaka, ključno je pitanje njegove terminologije (pojmovnika) i metodologije. Pritom valja imati u vidu da samo objektivna znanstvena metodologija može dati rezultate koji će biti osnovom za njihovu interpretaciju, ali i za objašnjenje intenziteta, smjera i karaktera samog rata i

[6] Detaljnije vidjeti u: B. BUŠIĆ, 1983; M. FRIGANOVIĆ, 1975; J. GELO, 1987; B. KOČOVIĆ, 1990; I. LAH, 1953; M. RUPIĆ, 2001; M. SOBOLEVSKI, 1992, 1994; D. VOGELNIK, 1952; V. ŽERJAVIĆ, 1989, 1992.

[7] Detaljnije vidjeti u: J. JURČEVIĆ, 1998; D. ŽIVIĆ, 2006.

njegovog kompleksnog utjecaja na društveni, ekonomski i demografski razvoj ratnim sukobom zahvaćenog područja.

U nastavku ćemo sažeto dati osnovna terminološka i metodološka pojašnjenja glede istraživanja demografskih gubitaka i posljedica Drugoga svjetskog rata i poraća u Lici te posebno istaknuti poteškoće koje su se pritom pojavile.

Na općoj razini pitanje pojmovnika demografskih ratnih gubitaka prilično je jasno i ne bi trebalo izazivati kriva tumačenja. Naime, u demografskoj je literaturi definirano da su ukupni demografski ratni gubitci razlika između očekivanog (projiciranog) broja stanovnika na određenom području pod pretpostavkom da nije bilo rata i stvarnog broja stanovnika na tom području ustanovljenog prvim poslijeratnim popisom stanovništva. Vodeći o potonjem računa jasno je da se ukupni demografski ratni gubitci mogu jedino izračunati, tj. procijeniti, pri čemu vlada opća zakonitost – što je veći broj izračunatog (projiciranog) "mirnodopskog" stanovništva, to su veći i ukupni demografski ratni gubitci. Naravno, i *vice versa*. Dakako, visina očekivanog stanovništva ovisi o hipotezama (fertiliteta i migracija) na temelju kojih projiciramo dinamiku stanovništva pod pretpostavkom da rata nije bilo. Obično se očekivano stanovništvo izračunava korištenjem stope rasta stanovništva u prethodnom mirnodopskom razdoblju.[8] S druge, pak, nam strane definicija ukupnih demografskih gubitaka pokazuje da nema nikakve metodološke ili terminološke osnove da ih se poistovjeti s gubitcima života u ratu, što se prilikom istraživanja demografskih gubitaka u bivšoj Jugoslaviji nerijetko događalo.

No, izračunavanje veličine i strukture ukupnih demografskih ratnih gubitaka nije jednostavan istraživački zadatak. Naime, kako je to još davne 1953. istaknuto Ivo Lah, "direktno utvrđivanje demografskih gubitka je ne samo vrlo teško, nego u izvesnim granicama i posve nemoguće. Možemo donekle tačno prebrojati lica koja su gubila život ili migrirala zbog rata, ali ne možemo nikako prebrojati decu koja bi bila rođena da nije bilo rata i, osim toga, još prebrojati decu koja bi umrla u određenom periodu da su bila rođena. Isto tako ne možemo prebrojati lica koja su izgubila život u toku rata, a koja bi i inače umrla u normalnim prilikama u određenom razdoblju, čak i da rata nije bilo".[9] Osim toga, procjena ukupnih demografskih ratnih gubitaka, na osnovi projekcije "mirnodopskog" stanovništva, u velikoj mjeri ovisi o dostupnosti, pouzdanosti i kvaliteti statističko-demografske dokumentacije (popisa

[8] I. NEJAŠMIĆ, 1991.
[9] I. LAH, 1953, 214.

stanovništva i vitalne statistike) s pomoću koje izračunavamo. Taj je zadatak lakši što je veće područje i populacijska "masa" za koju radimo projekciju, odnosno, što je duže projicirano vremensko razdoblje. Što se teritorij i broj stanovnika projekcije smanjuje to su veći izgledi da nam počnu nedostajati relevantni podatci (naročito glede vitalne statistike), pa u projekciju ne možemo uključiti sve potrebne varijable, što umanjuje njezinu pouzdanost. Upravo smo, među ostalim, s tim metodološkim problemom bili suočeni u procjeni ukupnih demografskih gubitaka Like u Drugom svjetskom ratu i poraću.

U strukturi ukupnih demografskih ratnih gubitaka izdvajaju se dvije osnovne skupine. Prvu čine stvarni demografski gubitci koji u sebi uključuju izravne i migracijske gubitke. Izravni demografski gubitci ili ratni mortalitet obuhvaćaju poginule, ubijene i umrle zbog posljedica rata (ranjavanja, bolesti, nesreća i slično), a migracijski gubitci (ili prisilne migracije) odnose se na gubitke stanovništva izazvane iseljavanjem (emigracijom) zbog rata i vrlo često su rezultat etničkoga čišćenja koje je gotovo uvijek negdje u pozadini ili čak u ishodištu ratnih sukoba. Druga skupina ukupnih demografskih gubitaka obuhvaćaju neizravne gubitke ili gubitke nataliteta (i prirodnoga prirasta) zbog rata. Pojednostavljeno rečeno, riječ je o broju nerođene djece koja bi se – s manjom ili većom vjerojatnošću – rodila da nije bilo rata. Iz potonjeg je, zapravo, razvidno da se stvarni demografski gubitci mogu empirijski utvrditi ako postoje odgovarajuće baze podataka ili popisi žrtava rata, dok se gubitci nataliteta mogu utvrditi jedino postupkom procjene, uključivši pritom u nju sve relevantne varijable, poput totalne stope fertiliteta, tablica mortaliteta, očekivanog trajanja života i slično.

Za utvrđivanje stvarnih demografskih gubitaka, napose, ratnoga mortaliteta obično se rabi metoda osobne identifikacije, pod kojom razumijevamo individualnu identifikaciju svake stradale osobe. Osnovna pretpostavka za primjenu ove metode koja se naročito koristi u historiografskim istraživanjima demografskih ratnih gubitaka jest postojanje popisa i evidencija žrtava rata. U demografskoj je znanosti daleko prisutnija metoda demografsko-statističkog izračunavanja, jer se demografi uglavnom bave procjenom ukupnih demografskih gubitaka, a tek sekundarno njihovom strukturalnom kvantifikacijom.

Kvantifikacija ukupnih demografskih ratnih gubitaka

Prije nego kvantificiramo ukupne demografske ratne gubitke Like u Drugom svjetskog ratu i poraću pokušat ćemo ukratko sistematizirati teškoće koje su se javile u istraživanju. Najveći istraživački problem proizlazi iz

činjenice da je posljednji prijeratni popis stanovništva obavljen još 1931., dakle, čak jedno desetljeće prije rata, tako da nismo u mogućnosti ustanoviti točno demografsko stanje s kojim je Lika "ušla" u svjetski ratni sukob. Slično navedenom, ni prvi poslijeratni popis stanovništva nije obavljen odmah po završetku rata nego tek 1948., tako da su u njegovim rezultatima zbog poslijeratnog kompenzacijskog razdoblja povećanog nataliteta ("baby boom" razdoblje) donekle kompenzirani ratni gubitci. Također, popis iz 1948. evidentirao je i gubitke stanovništva nastale poslijeratnom emigracijom povezanom uz agrarnu reformu, koju tek jednim dijelom (zbog iseljavanja i protjerivanja Nijemaca iz Vojvodine i Slavonije) treba smatrati posljedicom rata. Za precizan izračun veličine, a osobito strukture ukupnih demografskih ratnih gubitaka Like od presudnog je značaja nedostatak podataka vitalne statistike za ratne godine, a i podatci o rađanjima i umiranjima u desetljeću prije rata nisu dovoljno pouzdani. Konačno, popisi žrtava rata u Jugoslaviji (1950. i 1964.) iz niza razloga su necjeloviti, a time i nedovoljno vjerodostojni te traže detaljnu znanstvenu verifikaciju, osobito kada se analiza protegne na niže prostorne razine. Iz naprijed navedenih razloga odlučili smo se samo za pokušaj procjene ukupnih demografskih ratnih gubitaka Like bez njihove strukturizacije, koja traži nova i dublja istraživanja.

No, i u tom smislu smo bili suočeni s odlukom koju od statističkih metoda procjene primijeniti, s obzirom na dostupnost i kvalitetu podataka. Uobičajene demografske metode projekcije stanovništva uglavnom se svode na dvije – *matematičku metodu* i *komponentnu*, odnosno *kohortno-komponentnu* ili *analitičku metodu*. Matematička metoda je bitno jednostavnija i koristi se za kratkoročne projekcije. Njezina je primjena determinirana razinom raspoloživih podataka te je za njezino korištenje dovoljno raspolagati podatcima o ukupnom stanovništvu područja za koji se radi projekcija stanovništva. Drugim riječima, ona se primjenjuje onda kada nedostaju, primjerice, podatci o natalitetu i mortalitetu ili dobno-spolnoj strukturi stanovništva. Posebno je pogodna za projekcije manjih područja i malih populacijskih "masa". Kohortno-komponentna metoda prilično je kompliciranija (ali su i rezultati vjerodostojniji). Za njihovu primjenu potrebno je raspolagati podatcima o dobnom i spolnom sastavu stanovništva, natalitetu i mortalitetu te migracijama. Uglavnom se koristi za srednjoročne i dugoročne projekcije. Jednostavniju (i nešto manje pouzdanu) komponentnu metodu projekcije stanovništva također nije bilo moguće koristiti jer su za njezinu primjenu potrebni podatci o natalitetu, mortalitetu i migraciji stanovništva, koji ovdje nisu dostupni.

Imajući potonje u vidu, za procjenu ukupnih demografskih ratnih gubitaka Like, tj. izračunavanje razlike između projiciranog (očekivanog) broja

stanovnika za 1948. i popisanog stanovništva Like te godine, koristili smo matematičku metodu, i to u dvije varijante:

(1) *metodu linearne ekstrapolacije* (ekstrapolacije pomoću aritmetičke progresije),

(2) *metodu trenda*.

Obje se metode koriste za kratkoročne projekcije kod kojih je kao osnovni preduvjet uzeta pretpostavka da će se buduće stanovništvo razvijati na isti način kao i u prethodnom periodu. Drugim riječima, da je trend "mirnodopskog" kretanja stanovništva Like od 1931. do 1948. približno odgovarao brojčanoj (popisnoj) dinamici do 1931. godine. Projekcije su izvršene na osnovi podataka iz triju i više popisa stanovništva, jer analiza međupopisne dinamike stanovništva Like u razdoblju od 1900. do 1931., pokazuje trend demografske regresije (stopa prosječne godišnje relativne promjene u razdoblju 1900. – 1910. iznosila je -0,27%, u razdoblju 1910. – 1921. iznosila je -0,18% te u razdoblju 1921. – 1931. iznosila je -0,27%), za koji možemo, dakle, pretpostaviti da bi se u istom ili sličnom opsegu nastavio i dalje.

Tablica 1. Međupopisna dinamika stanovništva Like između 1857. i 1953. godine

Popisne godine	Broj stanovnika	Apsolutna promjena	Indeks promjene	Stopa ukupne promjene (%)	Stopa prosječne god. relativne promjene (%)
1857.	160274	-	-	-	-
1869.	171780	11506	107,2	7,2	0,69
1880.	158378	-13402	92,2	-7,8	-0,81
1890.	175508	17130	110,8	10,8	1,03
1900.	193470	17962	110,2	10,2	0,97
1910.	188230	-5240	97,3	-2,7	-0,27
1921.	184888	-3342	98,2	-1,8	-0,18
1931.	180015	-4873	97,4	-2,6	-0,27
1948.	131713	-48302	73,2	-26,8	-3,10
1953.	126651	-5062	96,2	-3,8	-0,39

IZVOR: M. KORENČIĆ, 1979.

Primjenom ekstrapolacije s pomoću aritmetičke progresije pretpostavili smo da će stanovništvo Like u razdoblju 1931. – 1948. opadati za isti apsolutni broj svake godine. Izračunali smo da je prosječno godišnje apsolutno smanjenje stanovništva Like u razdoblju 1900. – 1931. iznosilo 434 stanovnika. To znači da je Lika 1941. mogla imati 175.675 stanovnika (2,4% manje nego 1931.), a

1948. 172.203 stanovnika (4,3% manje nego 1931.). S obzirom na to da je 1948. u Lici stvarno popisano 131.713 stanovnika, u odnosu na naprijed projicirani broj utvrđen je "manjak" ili demografski gubitak od 40.490 osoba. Kako je ukupan apsolutni demografski pad Like između 1931. i 1948. iznosio 48.302 stanovnika, to znači da je negativnim demografskim kretanjima (napose emigracijom) "izgubljeno" još gotovo 8.000 stanovnika Like. Demografski gubitci bili bi vjerojatno još izraženiji da nije bilo "baby boom" razdoblja koji ih je povećanim natalitetom dijelom kompenzirao. Međutim, treba voditi računa i o tome da se dio "kompenziranog" nataliteta nakon rata, u sklopu poslijeratnih agrarno-reformskih kolonizacijskih struja, "odlio" prema Vojvodini i Slavoniji.

Graf 1. Procijenjeni i popisom ostvareni broj stanovnika Like 1931. i 1948. godine

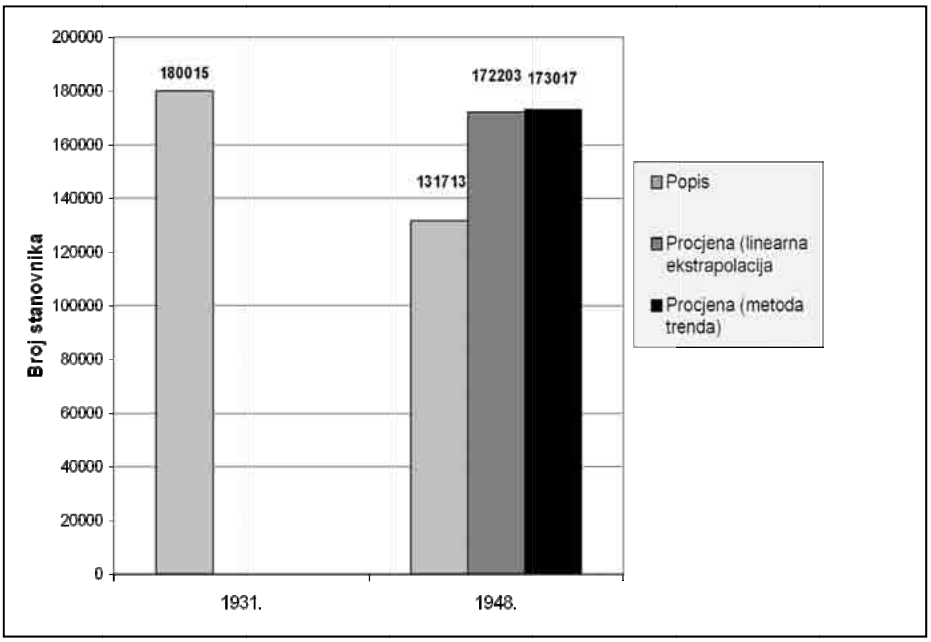

Primjenom metode trenda, izračunali smo da je u razdoblju 1900. – 1931. prosječno godišnje apsolutno smanjenje broja stanovnika Like iznosilo 420 stanovnika. To znači da je Lika 1948. mogla imati 173.017 stanovnika (3,9% manje nego 1931). U odnosu na popisom utvrđeni broj stanovnika Like 1948. utvrđen je demografski gubitak od 41.304 stanovnika. Usporedimo li navedenu brojku s međupopisnim padom (-48.302), vidimo da je "nepokriveno" ostalo još 6.998 stanovnika, što je vjerojatni gubitak izazvan poslijeratnim iseljavanjem.

Zaključno, držimo da se može s priličnom vjerojatnošću pretpostaviti da bi ukupni demografski ratni gubitci Like u Drugom svjetskom ratu i poraću mogli iznositi približno 41.000 stanovnika, što je gotovo četvrtina stanovništva Like iz 1931. godine. U odnosu na projicirani broj stanovnika metodom ekstrapolacije, utvrđena je depopulacija od 23,5%, a prema metodi trenda, depopulacija od 23,9% (popisima utvrđena stopa ukupne depopulacije iznosila je između 1931. i 1948. -26,8%). Unutar tog brojčanog okvira "kriju" se izravni[10] i migracijski demografski gubitci te gubitci nataliteta. Njihova kvantifikacija prelazi okvire ovog rada te treba biti predmetom novih i sustavnijih istraživanja.

Demografske posljedice rata

Naprijed iskazani ukupni demografski ratni gubitci inducirali su brojne poremećaje u demografskoj dinamici i strukturama stanovništva Like u poslijeratnom razdoblju. Najvidljiviji i najznačajniji agregatni pokazatelj tih poremećaja odnosi se na kretanje broja stanovnika, tj. na progrediranje ukupne depopulacije. Međupopisna usporedba brojčane dinamike stanovništva Like, kako je već upozoreno, upućuje na depopulacijski karakter prostora što znači da rat i ratni gubitci nisu bili jedini činitelji pada broja stanovnika, ali svakako su značajno ubrzali i pojačali sam depopulacijski proces. Naime, u sva tri međupopisna razdoblja prije Drugoga svjetskog rata Lika je zabilježila smanjenje stanovništva, s tim da je stopa prosječne godišnje relativne promjene jedva dosegnula -0,3%. No, u razdoblju 1931. – 1948. ona je premašila -3,0%, što upućuje na vrlo intenzivnu ukupnu depopulaciju. Ilustrativan je i podatak prema kojemu je u tih posljednjih sedamnaest godina apsolutno smanjenje stanovništva bilo 3,5 puta veće od ukupnog apsolutnog pada u razdoblju 1900. – 1931. godine. To znači da je u prvoj polovici 20. stoljeća Lika "izgubila" više od 60.000 stanovnika ili gotovo svakog trećeg stanovnika s početka stoljeća.

[10] Tek ilustracije radi navodimo dva podatka o veličini ratnoga mortaliteta kojega su za Liku dali Dragan Cvetković i Vladimir Žerjavić.. Tako D. Cvetković u svojoj studiji iz 2001., a na temelju revizije popisa žrtava rata iz 1964., iznosi podatak prema kojemu su izravni demografski gubitci Like u Drugom svjetskom ratu ukupno iznosili 26.164 osobe (približno 13% svih gubitaka života u Hrvatskoj); od toga su civili 19.079 ili 72,9%, a partizani 7.085 ili 27,1%. U svojoj knjizi iz 1989., V. Žerjavić daje podatak o 24.398 poginulih partizana i civila (žrtve fašističkog terora i umrli od tifusa) na području Like (općina/područje: Gračac, Donji Lapac, Korenica-Udbina, Partizanska Drežnica, Plašćanska dolina, Otočac i Brinje, Gospić, Perušić). Oba su izvora, neovisno o različitim brojkama, metodološki upitne objektivnosti, jer obuhvaćaju samo poginule na strani NOB-a (vojnike i civile), dok žrtve zbog partizansko-komunističkih djelovanja i zločina uopće ne verificiraju niti brojčano iskazuju. Detaljnije vidjeti u: D CVETKOVIĆ, 2001; V. ŽERJAVIĆ, 1989.

Intenzivna ukupna depopulacija implicirala je i odgovarajuće promjene u gustoći naseljenosti i razmještaju stanovništva Like. Početkom 20. stoljeća opća relativna gustoća naseljenosti u Lici je iznosila 35 st./km². Do 1931. ona je smanjena na 32 st./km², što znači da je lički prostor i prije Drugoga svjetskog rata bio ispodprosječno naseljen. Popisom iz 1948. utvrđena je gustoća naseljenosti od svega 24 st./km², pa se Lika već prije pola stoljeća počela ubrzano približavati subekumenskim karakteristikama s obzirom na prostornu dimenziju napučenosti.[11]

Negativne demografske posljedice rata očituju se i u razmještaju stanovništva. Njih zorno indiciraju pokazatelji s obzirom na podjelu Like na zapadni (bivše općine Gospić i Otočac) i istočni dio (bivše općine Gračac, Donji Lapac i Titova Korenica). Oba dijela, naravno, bilježe između 1931. i 1948. depopulaciju ukupnog stanovništva, s tim da je ona u zapadnom dijelu manja (-19,1%), u odnosu na istočni dio (-37,1%). Stoga je produbljena populacijska polarizacija ličkog prostora, jer je zapadna Lika u promatranom razdoblju povećala udjel u ukupnom stanovništvu Like sa 57,0% na 63,0%, a istočna Lika smanjila sa 43,0% na 37,0%.

Tablica 2. Odabrani indikatori sastava stanovništva* Like po dobi prema popisima 1931. i 1948. godine

Velike dobne skupine	1931.	1948.	Apsolutna promjena	Indeks promjene
do 19. godine	84876	63121	-21755	74,4
od 20. do 59. godine	72022	54608	-17414	75,8
stariji od 60. godine	17472	11960	-5512	68,5
Koeficijent mladosti	48,7	49,8	-	-
Koeficijent starosti	10,0	9,4	-	-
Indeks starenja	20,6	18,9	-	-
Ukupno stanovništvo	174370	126690	-47680	72,7

** Podatci o dobnom sastavu stanovništva iz popisa 1931. i 1948. nisu dostupni na nivou naselja nego samo na razini tadašnjih srezova, pa bez detaljnijih aproksimacija nije moguće obuhvatiti cijeli teritorij bivših općina Otočac, Gospić, Donji Lapac, Titova Korenica i Gračac. U odnosu na 1931. razlika je 5.645 stanovnika (3,1%), a u odnosu na 1948. 5.023 osobe (3,8%).*

[11] Subekumena ili "demografska polupustoš", Lika je postala praktično 1991., kada je na njezinom teritoriju opća relativna gustoća naseljenosti iznosila tek 15 st./km².

IZVOR: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Opšta državna statistika Beograd, 1938.; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Knjiga II, Stanovništvo po starosti i polu, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd, 1951.

Uz drugo, demografski ratni gubitci najviše utjecaja imaju na razvoj vitalnih demografskih struktura, a to su strukture stanovništva prema spolu i dobi. Poznato je da visok ratni mortalitet, naročito muškog stanovništva te "depresirani" natalitet u vrijeme rata, uzrokuju pojavu krnjih naraštaja u piramidi starosti, koji zbog "efekta naraštajnog pomaka" u narednim razdobljima povećavaju izglede za pojavu prirodne depopulacije kao i procesa demografskog starenja. Također, poslijeratno "baby boom" razdoblje povećanog nataliteta "proširuje" dječju bazu u piramidi starosti što, dakako, pozitivno djeluje na kasniji priljev stanovništva u mladu te fertilnu i radno-sposobnu dob.

Graf 2. Piramida starosti stanovništva Like prema popisu iz 1948. godine

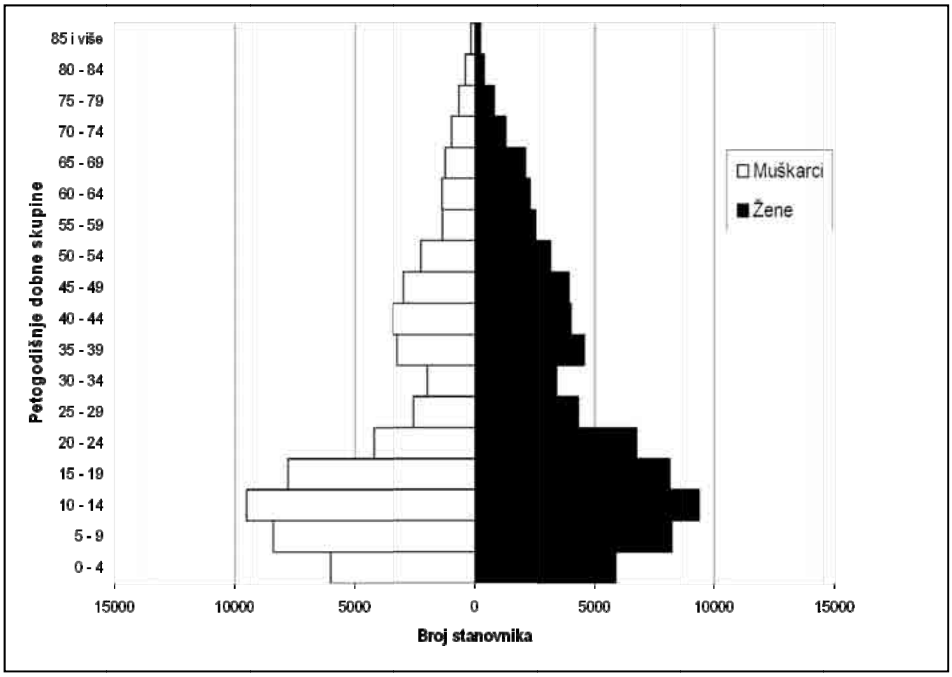

U analizi promjena u sastavu stanovništva Like prema spolu i dobi suočeni smo s teško premostivim metodološkim problemom. Naime, rezultati

popisa 1931. i 1948. koji pokazuju dobno-spolni sastav stanovništva nisu iskazani na razini naselja, nego samo na razini tadašnjih srezova, pa bez detaljnijih aproksimacija nije moguće obuhvatiti cijelo područje bivših općina Gospić, Gračac, Otočac, Donji Lapac i Titova Korenica. Tako se za 1931. može ustanoviti sastav stanovništva prema spolu i dobi za 174.370 stanovnika (što je 96,9% ukupnog stanovništva Like), a za 1948. za 126.690 osoba (što je 96,2% ukupnog stanovništva Like). Bez obzira na to ograničenje držimo da su prikazani podatci dovoljno reprezentativni za cijeli lički prostor i da se na temelju njih mogu ustanoviti osnovni trendovi utjecani, prije svega, demografskim ratnim gubitcima u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju.

Graf 3. Specifični koeficijenti feminiteta i maskuliniteta stanovništva Like prema popisu iz 1948. godine

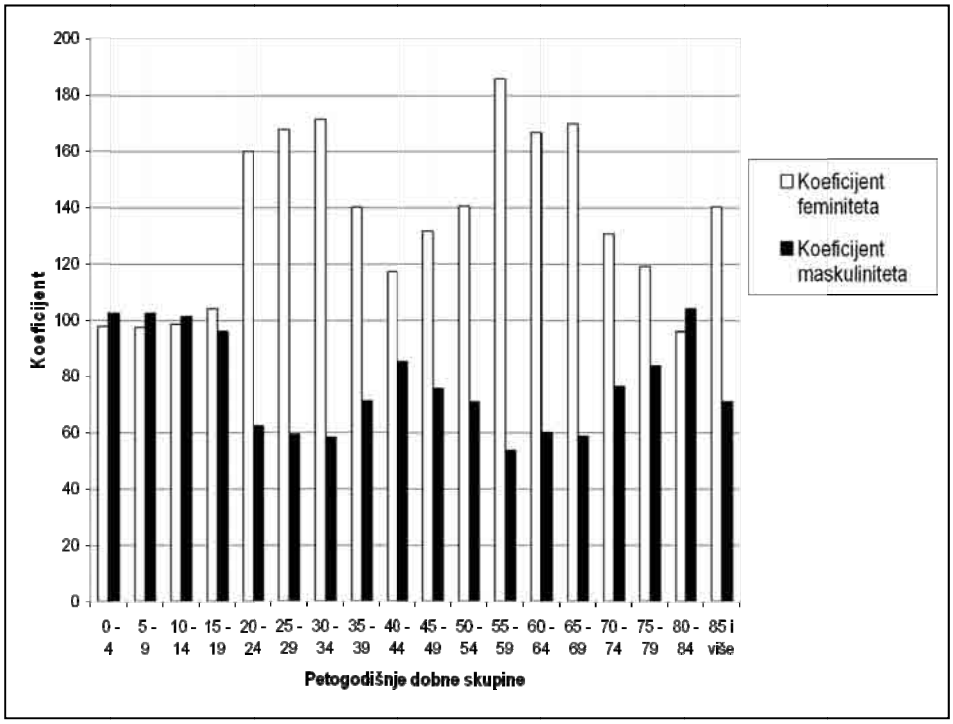

Što nam, dakle, odabrani indikatori strukture stanovništva Like prema spolu i dobi otkrivaju? U sve tri velike funkcionalne dobne skupine (mlada, zrela i stara) zabilježeni su veliki brojčani "deficiti". Tako je broj stanovnika

do 19. godine života smanjen za 25,6%, broj stanovnika životne dobi između 20. i 59. godine smanjen za 24,2%, a broj stanovnika koji su stariji od 60. godine života depopulirao za čak 31,5%. Pri interpretaciji tih rezultata svakako valja imati u vidu da su njima obuhvaćeni ratni gubitci, ali i poslijeratna emigracija, kao i poslijeratno kompenzacijsko razdoblje povećanog nataliteta.

Graf 4. Usporedba specifičnih koeficijenata maskuliniteta (Km) i feminiteta (Kf) stanovništva Like prema popisima iz 1931. i 1948. godine

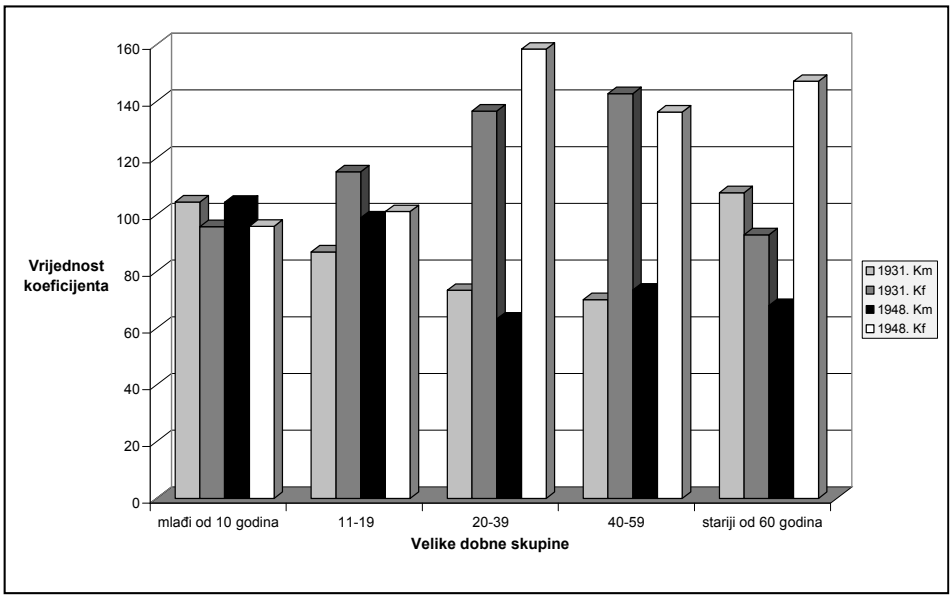

Okrnjenost dobnog i spolnog sastava naročito se dobro vidi u piramidi starosti za 1948., kao i usporedbom specifičnih koeficijenata maskuliniteta i feminiteta po dobi. Uočavaju se udubljenja u piramidi za dobne skupine od 20. do 24., od 25. do 29. te od 30. do 34. godine. To su dobne skupine koje su pretrpjele najveće ratne gubitke (vojno-obvezatna populacija) i koje su najviše sudjelovale u poslijeratnim agrarno-reformskim emigracijskim i kolonizacijskim strujama prema Vojvodini (više) i Slavoniji (manje). Već se u piramidi starosti zapažaju veća udubljenja kod muškog nego kod ženskog stanovništva, što jasno potvrđuje pretpostavku o većem stradanju muškaraca u ratovima. Iduće potvrđuje i izraziti debalans u spolnoj strukturi u dobnoj skupini od 20. do 39. godine života, u kojoj na 100 muškaraca dolazi gotovo 160 žena. Blaga prevlast muškaraca zabilježena je, očekivano, u dobnim

skupinama do 14. godine života, i to zbog diferencijalnog nataliteta po spolu. Naime, poznato je da se na 100 živorođenih djevojčica rađa prosječno od 105 do 107 dječaka. Diferencijalni ratni mortalitet po spolu utjecao je, dakako, i na porast općeg koeficijenta feminiteta i produbljenje spolne neravnoteže u demografskoj slici Like nakon Drugoga svjetskog rata. Spolnu neujednačenost pojačala je i emigracijska selektivnost prema spolu (iseljavalo se više muško stanovništvo). Iduće najbolje potvrđuje usporedba koeficijenata feminiteta i maskuliniteta ukupnog stanovništva Like 1931. i 1948. godine. Tako je opći koeficijent maskuliniteta smanjen sa 84,45 na 82,17, a opći koeficijent feminiteta povećan s 114,4 na čak 121,70. Dok je 1931. udjel muškog u ukupnom stanovništvu Like iznosio 46,7%, do 1948. udjel muškaraca je smanjen na 45,1%.

Zaključno promišljanje

Ukupni demografski ratni gubitci Like u Drugom svjetskom ratu i poratnom razdoblju procijenjeni su na približno 41.000 stanovnika. Utvrdili smo da je ukupna depopulacija u razdoblju 1931. – 1948. iznosila nešto manje od 27%. Ustanovljeni su, također, pad gustoće napučenosti i približavanje Like subekumenskim obilježjima naseljenosti. Provedena analiza je pokazala bitno narušavanje dobnog i spolnog sastava stanovništva, naročito piramide starosti koja pokazuje signifikantna udubljenja u najvitalnijim i radno najsposobnijim dobnim skupinama, ponajviše muškog, ali i ženskog stanovništva.

S obzirom na to da je Lika i prije Drugoga svjetskog rata pokazivala karakteristike depopulacijskog prostora, ratni demografski gubitci nisu jedini razlog nastavku ukupne depopulacije, ali su je ubrzali i produbili. Rezultati popisa iz 1948. su na strani demografske "pasive" obuhvatili i poslijeratnu emigraciju u ravničarska područja Vojvodine i istočne Hrvatske potaknutu drugom velikom agrarnom reformom, ali i na strani demografske "aktive" povećanu rodnost tijekom poslijeratnog "baby boom" razdoblja.

Literatura

Rudolf BIĆANIĆ, *Agrarna prenapučenost*, Gospodarska sloga, Zagreb, 1940.

Bruno BUŠIĆ, Demografski gubici – žrtve rata u Hrvatskoj i Jugoslaviji, *Jedino Hrvatska*, Sabrani spisi, ZIRAL, Toronto, Zurich, Roma, Chicago, 1983, 541-563.

Dragan CVETKOVIĆ, Stvarni gubici Hrvatske prema popisu "Žrtve rata 1941.-1945." iz 1964. godine, analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji, *Dijalog povjesničara/istoričara 5*, Zbornik radova, Herceg Novi, 2001, 481-501.

Mladen FRIGANOVIĆ, Socijalni aspekti demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, 5, 1-2, 1975, 32-50.

Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Razvoj stanovništva na tlu SR Hrvatske, 1, Zagreb, 1987.

Jakov GELO, Anđelko AKRAP, Ivan ČIPIN, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb, 2005.

Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, 1, Hrvatski studiji – Studia Croatica, Zagreb, 1998.

Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990.

Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, 54, Zagreb, 1979.

Ivo LAH, Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, *Statistička revija*, II, 2-3, Beograd, 1953, 214-223.

Ivo NEJAŠMIĆ, *Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb, 1991.

Ivo NEJAŠMIĆ, *Stanovništvo Hrvatske – demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 2008.

Dane PEJNOVIĆ, Geografski aspekt revitalizacije depopulacijskih i ratom pogođenih područja Hrvatske na primjeru Like, *Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 1996, 255-274.

Dane PEJNOVIĆ, Lika – najveće problemsko područje Hrvatske, *Problemi regionalnog razvoja Hrvatske i susjednih zemalja*, Zbornik radova, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 2005, 237-247.

Mate RUPIĆ, Ljudski gubici u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu prema popisu iz 1950. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 1, Zagreb, 2001, 7-18.

Mihael SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku Drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1, Zagreb, 1992, 177-202.

Mihael SOBOLEVSKI, Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine*, Časopis za suvremenu povijest*, 25, 2-3, Zagreb, 1994, 87-114.

Dolfe VOGELNIK, Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, *Statistička revija*, II, 1, Beograd, 1952, 15-35.

Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, MaTe, Gospodarska misao, Zagreb, 1999.

Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.

Vladimir ŽERJAVIĆ, Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941.-1945., *Časopis za suvremenu povijest*, 24, 1, Zagreb, 1992, 149-163.

Dražen ŽIVIĆ, Problematika istraživanja demografskih gubitaka Drugoga svjetskog rata poraća u Hrvatskoj, *Diacovensia – teološki prilozi*, XIV, 1, Đakovo, 2006,7-29.

THE DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE SECOND WORLD WAR AND POST-WAR PERIOD IN LIKA

Summary

On the basis of listed statistics and with the application of the appropriate mathematical methods, in this article are estimated the total of the demographic losses of Lika (the former districts: Donji Lapac, Gračac, Gospić, Otočac and Titova Korenica) in the Second World War and the post-war period. With the comparison of the results of the census from 1931 and 1948 concisely shown are the most important and largest aggregate and structural demographic consequences of the war. So the total demographic war losses are estimated at close to 41,000 people, a total depopulation of almost 27% was assessed, a drop was established in the density of the population and the approach of Lika to sub-ecumenical characteristics of population plus a significant disruption of the age and gender composition of the population was noted, particularly of the age pyramid, which shows significant dips in the most vital and most capable working age groups, mostly of the male, but also female population. Considering that Lika even before the Second World War showed characteristics of an area of depopulation, the demographic war losses are not the only reason for the continuation of the overall depopulation, but to a great extent it developed because of them. The results of the census list from 1948 on the side of demographic "liabilities" also included the post-war emigration in the lowland regions of Vojvodina and eastern Croatia induced by the second great agrarian reform, but also on the side of demographic "assets" the increased birth-rate during the first years of the post-war "baby boom" period.

Keywords: Lika, Second World War, demographic losses, demographic consequences of war, depopulation